

ביאור שיטות הראשונים בסוגיית עייל ונפיק אזוזי ע"פ הגר"א

ר' יניב חסאן

- ◆ הקדמה ומקורות הסוגיא
- ◆ האם כל המקח מתבטל או שמא קנה נגד המעות שכבר נתן
 - א. שיטת הר"ן ונימוק"י
 - ב. שיטת הרא"ש
 - ג. שיטת הרמב"ם
- ◆ נפק"מ בדין 'מגבהו מן העידית'
 - א. שיטת הר"ן והנימוק"י
 - ב. שיטת הרמב"ם
- ◆ נפק"מ לענין האם רק המוכר יכול לחזור בו או אף הלוקח
 - א. שיטת הראב"ד והרשב"א
 - ב. שיטת הרא"ש והרמב"ם
- ◆ נפק"מ לענין מטלטלים שאין בהם כדי חלוקה
 - א. שיטת הר"ן, הנמוק"י והרא"ש
 - ב. שיטת הרמב"ם
- ◆ סיכום שיטות הראשונים
- ◆ פסיקת ההלכה

הקדמה ומקורות הסוגיא

קרקע נקנית בארבעה דרכים בכסף, בשטר, בחזקה ובקנין סודר¹, וכן קי"ל שקרקע נקנית אפילו בשוה פרוטה², וכדברי השו"ע (סימן קצ' סעיף ב):

1. קידושין כו. ב"מ מז. שו"ע סי' קצ' סעיף א'.
2. נחלקו האחרונים בסי' קצ' ס"א, אי כסף שווי או כסף קנין, לסמ"ע שם קנין כסף קונה רק בשווי, היינו דקנה רק כנגד מה ששילם, ואילו הט"ז והנתיבות סוברים דכסף קנין אמרינן ולא רק כנגד המעות שנתן.

"בכסף כיצד, מכר לו בית או שדה ונתן לו כסף שוה פרוטה, קנה, ואין אחד מהם יכול לחזור בו. ואפי' נתן לו הכסף על מנת שיחזירהו לו, קנה".

במאמרנו נעסוק בדין קונה שלא שילם את מלא הסכום על מקחו, ולמוכר לא ניחא בכך והוא דורש את שאר כספו, ובלשון הגמ' "עייל ונפיק אזוזי", דקבעו חז"ל בדין זה דיכול המוכר והלוקח לחזור בהם מהמקח, וכדברי הגמרא (ב"מ עז:):

"הרי שמכר שדה לחבירו באלף זוז ונתן לו מעות מהן מאתים זוז – בזמן שהמוכר חוזר בו יד לוקח על העליונה, רצה אומר לו תן לי מעותי, או תן לי קרקע כנגד מעותי. מהיכן מגביהו – מן העידית. ובזמן שלוקח חוזר בו יד מוכר על העליונה, רצה אומר לו: הילך מעותיך, רצה אומר: הילך קרקע כנגד מעותיך. מהיכן מגביהו – מן הזיבורית. רבן שמעון בן גמליאל אומר: מלמדין אותן שלא יחזרו. כיצד? כתב לו: אני פלוני בן פלוני מכרתי שדה פלונית לפלוני באלף זוז, ונתן לי מהם מאתים זוז, והריני נושה בו שמונה מאות זוז. קנה, ומחזיר לו את השאר אפילו לאחר כמה שנים.

אמר מר: מהיכן מגביהו מן העידית. קא סלקא דעתך מעידית דנכסיו, ולא יהא אלא בעל חוב [שיש לחוש בו לנעילת דלת], ותנן בעל חוב דינו בבינונית! ועוד הא ארעא דיהיב זוזי?

אמר רבי נחמן בר יצחק: מעידית שבה, ומזיבורית שבה.

רב אחא בריה דרב איקא אמר: אפילו תימא מעידית דנכסיו, סתם מאן דזבין ארעא באלפא זוזי אוזולי מוזיל ומזבין נכסיו, והוה ליה כניזק, ותנן הניזקין שמין להן בעידית [כדכתיב (שמות כב) מיטב שדהו ישלם].³

רבן שמעון בן גמליאל אומר: מלמדין אותן שלא יחזרו, כיצד? כתב לו: אני פלוני בן פלוני כו'. טעמא דכתב ליה הכי, הא לא כתב הכי – לא קני? והתניא: הנותן ערבון לחבירו ואמר לו: אם אני חוזר בי – ערבוני מחול לך, והלה אומר: אם אני חוזר בי – אכפול לך ערבונך. נתקיימו התנאים, דברי רבי יוסי. רבי יוסי לטעמיה, דאמר אסמכתא קניא. רבי יהודה אומר: דיו שיקנה כנגד ערבונו!

3. בפסיקת ההלכה אי כר' אחא או כרב נחמן נחלקו הראשונים, והביאם הב"י: "הרי"ף השמיט האי תירוצא דרב אחא, וגם הרמב"ם בפרק ח' מהלכות מכירה (ה"ב) לא כתב אלא כרב נחמן. אבל הרא"ש כתב (ריש סימן ז) מהיכן מגביהו מן העידית אף על גב דבעל חוב דינו בבינונית הכא גובה כדין מזיק דכל דזבין ארעא אוזולי מוזיל ומזבין נראה שתפס תירוץ רב אחא, ורבינו [הטור] סתם דבריו כמותו".

אמר רבן שמעון בן גמליאל: במה דברים אמורים [שיכול לחזור בו, ולא יטול זה אלא כנגד מעותיו] – בזמן שאמר לו ערבוני יקון [שנתנו לו בתורת ערבון, ולא בתורת תחלת פרעון]. אבל מכר לו שדה באלף זוז ונתן לו מהם חמש מאות זוז – קנה, ומחזיר לו את השאר אפילו לאחר כמה שנים [נתנו לו בתורת תחלת פרעון – הוא להו השאר מלוה עליו]! לא קשיא; הא – דקא עייל ונפיק אזוזי [האי דקתני דאי לא זקפו עליו במלוה חוזר – בדעייל מוכר ונפיק ומחזר אחר הלוקח ליתן לו מעותיו, גלי דעתיה דזוזי אנסוהו למכור, וכיון דלא יהיב ליה זוזי בשעת דחקו – אדעתא דהכי לא זבין ליה], הא דלא קא עייל ונפיק אזוזי, דאמר רבא האי מאן דזבין מידי לחבריה וקא עייל ונפיק אזוזי לא קני, לא קא עייל ונפיק אזוזי קני...".

א"כ יוצא שכאשר המוכר נכנס ויוצא אצל הלוקח כדי לתבוע מעותיו, הרי שמוכח שלא גמר בדעתו להקנות כל מקחו, וע"כ המקח בטל. אלא שנחלקו הראשונים עד כמה יכולת יש להתנהגות המוכר כשעייל ונפיק אזוזי לבטל את המקח מול המעשה קנין שנעשה כבר.

אציין שעיקר המאמר בנוי ע"פ דרכו של הגר"א בהבנת הסוגיא, ובמקום שהאחרונים חולקים על הבנתו בהבנת הראשונים רק אציין זאת בקצרה בהערה. וזה החלי בעזרת האל צורי וגואלי:

מחלוקת הראשונים האם כשהמוכר עייל ונפיק אזוזי כל המקח התבטל מעיקרא, או שמא קנה כנגד המעות שכבר נתן

א. שיטת הר"ן ונימוק"י

זה לשון הנימוק"י (ב"מ מח.):

"היכא דעייל ונפיק אזוזי לא קנה אלא כנגד מעותיו, אבל היכא דלא עייל ונפיק קנה הכל, דאמר רבא האי מאן דזבין מידי וכו' פירוש מדאמר לא קני סתמא משמע דלא קני כלל, הילכך על כרחך דא דרבא בשלא נתן דמים כלל הוא... ומינה דהיכא דנתן מקצת דמים לא קנה אלא כנגד מעותיו, ומיהו כנגד מעותיו מיהא קנה, והיינו ברייתא קמייתא דקתני יד לוקח על העליונה רצה אומר לו תן קרקע כנגד מעותי או תן לי מעותי".

ובדומה לזה כתב גם הר"ן (ב"מ עז:).

היינו דלשיטתם אין המוכר יכול לבטל המקח ע"י עייל ונפיק אזוזי על המעות שכבר נתנו, אלא רק על המעות שעתידות היו להינתן, וא"כ יוצא שעייל ונפיק אזוזי לא גובר לגמרי על המעשה קנין שכבר נעשה היינו קבלת המעות, ולכן אין הוא יכול לבטל אלא להבא ולא למפרע.

ב. שיטת הרא"ש

כתב הרא"ש (ב"מ, פרק שישי, ס"ז), וז"ל:

"בדעייל ונפיק אזוזי שתבע המוכר מעותיו מן הלוקח פעם אחת ודחהו, ותבעו פעם שניה ודחהו בלך ושוב, הלכך אנן סהדי דאדעתא דהכי לא מכר לו. דכיון דעייל ונפיק אזוזי מחמת דוחקו מכר, ונתבטל המקח כנגד המעות שנתחייב לו עדיין. ומכאן ואילך אפילו לוקח יכול לחזור בו ונתבטל המקח לגמרי אפי' החזיק בקרקע או קנהו בקנין סודר או בשטר".

וביאר הגר"א⁴ בדעתו: "שנגד מעותיו לא נתבטל עד שעת חזרה של אחד מהן, ולכן יד שכנגדו על העליונה".

וא"כ יוצא לפי הרא"ש שעייל ונפיק אזוזי אינו יכול לבטל לבדו את המעשה קנין שנעשה כבר בנתינת מעט מהמעות, ולכן רק היכא שנתקיימו שני התנאים גם יחד, עייל ונפיק וחזרת אחד מהם, התבטל כל המקח, דעייל ונפיק מבטל כנגד המעות שעדיין לא נתן, והחזרה מבטלת כנגד המעות שנתן כבר, והוסיף הגר"א שלפי זה ברור מדוע זה שחזר ידו על התחתונה, משום שבחזרתו גרם באופן ישיר לביטול המקח.

כך היא שיטת הגר"א, אך הסמ"ע⁵ הבין שאין מחלוקת בין הרמב"ם לרא"ש ולשניהם המקח בטל מעיקרא, וכך נראה שהבין גם הב"ב⁶.

ג. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם (פ"ח ממכירה ה"א) פסק:

"המוכר שדה לחבירו באלף זוז ונתן לו מקצת הדמים והיה יוצא ונכנס ותובע שאר הדמים אפילו לא נשאר לו אלא זוז אחד, לא קנה הלוקח את כולה אע"פ שכתב השטר או החזיק".

וביאר הגר"א⁷:

"לדעת הרמב"ם תיכף נתבטל כל המקח אף בלא חזרה, ולמד ממ"ש שם [בגמראדלעיל] דאמר רבא 'האי מאן כו' לא קני' משמע לגמרי, ושם זוזא כוזוי דמי ולא קנה".

4. סקי"ב.

5. סי' קצ' סקי"א.

6. בסי' קצ' סע' יא' מסעיפי הב"י.

7. שם.

היינו דעייל ונפיק מבטל את כל המקח מעיקרא ובעצם גובר על המעשה קנין שנעשה כבר, ותאורטית א"צ בחזרה כלל כדי לבטל המקח. לפי"ז קשה לכאורה מדוע הגמרא הצריכה את חזרת אחד הצדדים, ועוד קשה מדוע מי שחוזר בו ידו על התחטונה.

ונראה לומר שהחזרה אינה גורם לביטול המקח אלא היא רק גילוי מלתא למקח שכבר התבטל, ואכן ללא החזרה הביטול לא יחול, וע"כ מי שחוזר ידו על התחטונה, משום שהוא הוציא את הביטול מהכח אל הפועל.⁸

כך נ"ל לפי הבנת הגר"א, אך הט"ז והנתיבות הבינו בדבריו שהמקח לא נתבטל כנגד המעות שכבר נתן.

א"כ לסיכום יוצא שיש שלוש שיטות בדבר:

ר"ן	רא"ש	רמב"ם	
מבטל כנגד המעות שעתידות היו להתן.	מבטל כנגד המעות שעתידות היו להתן.	מבטל את כל המקח	עייל ונפיק
מאפשרת לצד השני להחליט אם רוצה לחזור בו או לקיים	גורם לחזרה על המעות שכבר ניתנו.	מוציא את הביטול מן הכח אל הפועל.	חזרה

נפק"מ מהמחלוקת דלעיל- בביאור הדין דכשחוזר מגבהו מהעידית

בעקבות המחלוקת דלעיל מה כח החזרה בביטול המקח, נחלקו הראשונים גם בביאור דברי הגמרא שאם המוכר חוזר ויד הלוקח על העליונה, המוכר מגבהו מהעידית. מתי ומהיכן מגבהו מן העידית:

8. שיטה נוספת שהביאו הר"ן והנימוק"י דלעיל היא שיטת הר"ח: "דהא דרבא בשנתן מקצת דמים נמי היא, ואפילו הכי כל היכא דעייל ונפק אזוזי לא קני כלל, וכי אמרינן בברייתא קמייתא דרצה אומר לו תן לי קרקע כנגד מעותי דאלמא כנגד מעותיו מיהא קנה, דוקא כגון דאמר ליה ערבוני יקון". היינו דסבר דברגע שהמוכר עייל ונפיק אזוזי הרי שמתבטל המקח מעיקרא, ולכן הלוקח אינו קונה אף כנגד המעות שכבר נתן כבר, אך הוסיף שא"צ בחזרה כלל, וכל הסוגיא דחזרה מיירי רק בדין ערבוני יקון, ודחו הר"ן והנימוק"י שיטתו: "ואין זה מחוור: חדא- דברייתא סתמא קתני ולא משמע דוקא כגון דאמר לו ערבוני יקון. ועוד- דאי בכי האי גוונא מיתוקמא בזמן שהמוכר חוזר בו אמאי ידו על העליונה שיטול קרקע או מעות, אדרבה קרקע יש לו ליטול כנגד מעותיו דאדעתא דהכי נחית, אלא ודאי אפילו היכא דלא אמר לו ערבוני יקון קנה כנגד מעותיו והא דרבא דאמר לא קני כלל בשלא נתן דמים היא וכדכתיבנא".

א. שיטת הר"ן והנימוק⁹

כתב הנימוק⁹ (שם):

"ומהיכן מגבהו מן העידית, פירוש אתן לי מעותי בלחוד קאי, דאילו אתן לי קרקע כיון שהוא רוצה שיקנה כנגד מעותיו כדינו למה יטול מן העידית, הרי דינו כדין לוקח חצי שדה דמשמנין ביניהם ונוטל כחוש, אלא אמתות קאי".

והוסיף עוד הר"ן על הר"ף⁹:

"דכי חזר בו מוכר דאמרינן יד לוקח על העליונה רצה אומר לו תן לי מעותי או תן לי קרקע כנגד מעותי, ונוטל כשער המקח, כלומר לפי הדמים שהתנו ביניהם על כל השדה, ונותן כחוש כדין חצי שדה אני מוכר לך, ואם רצה מעות מגבהו מן העידית שבה כשער של עכשיו, שחובו הוא מגבהו...".

היינו דכיון שהר"ן סובר שהחזרה איננה מבטלת את המקח, נמצא שכאשר המוכר חוזר בו יש ללוקח שתי אפשרויות-

א. לבטל את המקח כנגד המעות שנתן ולדרוש את כספו, ואז המוכר יכול לתת לו מעות או להגבות אותו קרקע. אם מגבהו קרקע צריך להגבותו מעידית וכשער של עכשיו כבע"ח משום שידו של הלוקח על העליונה.

ב. לקיים את המקח ולדרוש קרקע כנגד מעותיו, דאז הוא כמקח רגיל שנותן לו כפי מה שהתנו ביניהם בשעת המקח.

ב. שיטת הרמב"ם

פסק הרמב"ם (פ"ח ממכירה ה"ב):

"ואם חזר המוכר יד הלוקח על העליונה, רצה אומר לו תן לי מעותי, או תן לי קרקע כנגד מעותי, ונוטל מן היפה שבה".

היינו דכיון דהרמב"ם סובר דעייל ונפיק אזוזי מבטל את כל המקח, ע"כ אם המוכר חוזר בו הלוקח נוטל מן העידית אף בקרקע כשער של עכשיו, שהרי לא נתבצע כאן שום מקח. וכן היא דעת הרא"ש.

וכן סיכם הגר"א¹⁰ את המחלוקת:

"ונפקא מינא, דלהרמב"ם ורא"ש כשחוזר נתבטל המקח, ונתן קרקע

9. קידושין י.

10. סק"ב.

כשער של עכשיו, ולהר"ן ורשב"א נותן קרקע כשער שפסקו, ועוד דלהרמב"ם ורא"ש קאי מהיכן מגביהו מהעידית, ולהר"ן ורשב"א אמות".

א"כ יוצא דביאור פסיקת הגמרא דכשמוכר חוזר בו יד הלוקח על העליונה וע"כ מגבהו מעידית נתונה היא במחלוקת ראשונים: דלהרמב"ם והרא"ש קאי בין אם רצה מעות ובין אם רצה קרקע משום דכשעייל ונפיק אזוזי וחוזר בו נתבטל כל המקח, ואילו לפי הר"ן קאי רק על חזרת מעות בלבד, משום דכשעייל ונפיל אזוזי וחוזר בו פתח בפני הלוקח אפשרות לחזור בו אך לא גרם בפועל לחזרה.

נפק"מ מהמחלוקת דלעיל- בדין האם רק המוכר יכול לחזור בו, או שגם הלוקח

מפשט הגמרא דלעיל עולה דבין המוכר ובין הלוקח יכולים לחזור בהם, ומי שחוזר ידו על התחטונה. נחלקו הראשונים האם יש ללוקח יכולת חזרה עצמאית, או שמא חזרתו תלויה ברשות המוכר. ראשית אביא את המחלוקת כפי שהיא מופיעה בראשונים, ולאחר מכאן אבאר בעז"ה שמחלוקת זו תלויה קשר אמיץ במחלוקת שהבאנו לעיל, וכמו שיתבאר בעזרת האל.

א. שיטת הראב"ד והרשב"א

כתב הנימוק¹¹:

"והא דאמרינן שהלוקח יכול לחזור בו, כגון שהמוכר מגלה דעתו שנותן לו רשות לחזור בו, כיון שדוחה אותו בלך ושוב, כן דעת הרשב"א וכן נראה לי מדברי הראב"ד שכתב אם הלוקח חוזר בו".

היינו דרק למוכר יש זכות לחזור בו מהמקח היכא דעייל ונפיק אזוזי, ומה שהגמרא הביאה דין חזרת הלוקח הוא רק היכא שהמוכר נותן לו רשות לחזור בו. הר"ן והנמו"י הולכים לשיטתם. הם הרי סוברים שעיייל ונפיק מבטל רק כנגד המעות שעוד לא נתן, אבל כנגד המעות שכבר נתן המקח לא בטל. לכן כאשר באים לבטל את המקח כנגד המעות שכבר נתן רק המוכר יכול לחזור בו. אין כח ביד הלוקח לבטל מכר הקיים, רק המוכר שיש לו את הכח לבטל את המכר כנגד מה שעוד לא ניתן יש לו את הכח לבטל כנגד המעות שכבר נתן¹².

11. ב"מ מז: מדפי הר"ן.

12. ניתן לראות את החיבור בין שיטת הר"ן גבי עייל ונפיק אזוזי לבין שיטת הראב"ד שרק המוכר יכול לחזור, בשיטת הרשב"א, שפסק כר"ן וכראב"ד. וז"ל הרשב"א בחידושו לב"מ עז: "כי

ב. שיטת הרא"ש והרמב"םכתב הרא"ש¹³:

"בזמן שהמוכר חוזר בו יד הלוקח על העליונה וכו' - אע"ג דעיכובא אתי מחמת לוקח שדחה את המוכר בפרעון המעות מ"מ כיון שנתבטל המקח בגרמת המוכר יד לוקח על העליונה, ובזמן שהלוקח חוזר בו והמוכר אומר תן לי מעותי ואני רוצה לקיים אפילו הכי לוקח מצוי הדד ביה כדפרישית לפי שכבר נתבטל המקח ואין המקח קיים לחצאיין".

היינו דבין המוכר ובין הלוקח יכולים לחזור בהם, ואין לחזרת הלוקח תלות ברשותו של המוכר.

וכתב הב"י¹⁴ שנראה שכ"ד הרמב"ם שהרי לא חילק בין חזרת מוכר לחזרת לוקח. וסיכם הב"י: "ומסתברא לי כהראב"ד והרשב"א דדוקא מוכר יכול לחזור בו ולא לוקח, אלא שמדברי הרמב"ם פרק ח' מהלכות מכירה (ה"ב) משמע כדברי הרא"ש".

הרמב"ם ג"כ הולך לשיטתו. כיון שהרמב"ם סובר שעייל ונפיק אזוזי מבטל את כל המקח, ממילא כיון שאין בחזרה משמעות כ"כ גדולה יכול בין הלוקח ובין המוכר לחזור בו¹⁵.

נפ"מ בין שיטת הרמב"ם לרא"ש - בדין מקרקעי ומטלטלי בדברים שאין בהם חלוקה בעייל ונפיק אזוזי

כעת נמחיש את הנפ"מ בין שיטת הרמב"ם לרא"ש עפ"י מחלוקת הראשונים כשעייל ונפיק אזוזי גבי מטלטלין שאין בהם כדי חלוקה:

עייל ונפיק אזוזי היאך לוקח יכול לחזור בו דהא חזרה זו לא נתנה אלא בסיבת מוכר ואלו רצה מוכר לומר ביאתי ויציאתי אינה לדוחק מעות אלא שאיני מאמינך במעותי או שאני מוכרה מפני רעתה או כיוצא בו הדין עמו, וא"כ אם בא לוקח לחזור בו ומוכר אינו רוצה היאך סבתו של מוכר שניתנה ללב מבטלת אצל לוקח, ושמא נאמר בשגילה המוכר דעהו ואמר בכניסתו ויציאתו לא מכרתי אלא מדוחק מעות וזה מבטל המקח אצל שניהם, ואינו מחוור. ויש לפרש שאין הלוקח יכול לחזור בו שלא מדעת המוכר אלא שהמוכר נותן לו רשות לחזור בו מחמת שהוא מסבב חזרתו שאומר לו לך ושוב לך ושוב ואינו פורע אבל אם היה המוכר נכנס ויוצא קודם שחזר בו וזה אומר עכשיו אפרע והוא חוזר בו ואומר כיון שלא פרעתי הריני חוזר בי זו היא חזרתו של מוכר, וכן נראה לי מדברי הראב"ד".

13. שם.

14. בסי' קצ'.

15. יש לעיין בשיטת הרא"ש. שהרי הוא סובר בעייל ונפיק כר"ן, ואעפ"כ בנידון דידן פסק כרמב"ם. וצ"ב.

א. שיטת הר"ן, הנימוק"י והרא"ש

כתב הר"ן¹⁶:

"וכי אמרינן נמי דקנה כנגד מעותיו, ה"מ בדבר שהוא ראוי לחלוק בשדה וכיוצ"ב, אבל במה שאין ראוי לחלוק כגון בהמה טמאה וכיוצ"ב לא. שמתוך שלא קנה כולה לא קנה מקצתה, שלא עלה על דעתם שיהיו שותפין בה... והיינו דאמרינן בסמוך בהוא גברא דזבין חמרא לחבריה... ואסיקנא דלא קנה, וטעמא דמלתא לפי שאינו ראוי לחלק..."

אבל יש חולקים ואומרים דאדרבה כיון שקנה כנגד מעותיו בדבר שאינו ראוי לחלק קנה כולו... ואומרים דלא גרסינן לקמן חמרא באל"ף, אלא חמרא דהיינו יין... ואסיקנא דאפ"ה לא קנה אלא כנגד מעותיו. ומיהו בהלכות כתוב חמרא וכן פירש"י ז"ל חמרא חמור, ולפיכך נראים הדברים כמ"ש למעלה בדבר שאינו ראוי לחלוק לא קנה כלל".

הר"ן כאן הולך ע"פ שיטתו לעיל שאף דעייל ונפיק אזוזי מ"מ קנה כנגד מעותיו. והוסיף כאן דכל זה הוא רק בדברים הראויים להחלק כגון שדה, ואף במטלטלין הדין כן, ואילו בדברים שאינם ראויים להחלק לא קנה. כך מוכח מעובדא דההיא חמרא היינו חמור דאסיקנא בגמרא דלא קני כלל, וצ"ל שהדין הכי משום שבע"ח אין דרכם להחלק.

והוסיף שיש חולקים וסוברים דאין הבחנה בין דברים הראויים להחלק או שאינם ראויים להחלק, ובכל מקרה לא קנה אי עייל ונפיק אזוזי, (ולפי שיטת הר"ן מ"מ קנה כנגד מעותיו) והם לא גרסו חמרא במובן של חמור אלא במובן של יין, דאף דהוי דבר הראוי להחלק מ"מ לא קני. ופסק הר"ן כהבנתו הראשונה, וכן פסק הנימוק"י ב"מ מח. והרא"ש פ"ו ס"ז.

ב. שיטת הרמב"ם

פסק הרמב"ם¹⁷:

"וכן הדין במוכר מטלטלין אף על פי שמשך הלוקח הפירות והוציאן לרשותו והמוכר נכנס ויוצא על שאר הדמים לא קנה, ויד החוזר בו על התחתונה כמו שביארנו אלא אם כן מכר מפני רעת ממכרו והרי זה קנה הכל".

16. בחידושי ב"מ עז:

17. פ"ח ממכירה ה"ד.

ובפשטות הרמב"ם לא הביא חילוק זה, ולכן מסתבר דלדעתו אין חילוק כזה, וכך נראה שהבין הטור¹⁸, שאחר שהביא את השיטה הראשונה כתב: "והרמב"ם לא חילק בזה, אלא שנתן למטלטלי כל דין מקרקעי, וא"א הרא"ש ז"ל כתב כסברא הראשונה".

ונראה ששיטת הרמב"ם היא שיטת ה"ש חולקים" שהביא הר"ן. אלא שכאמור הר"ן כתב שלפחות קונה כנגד מעותיו, ואנחנו ביארנו לעיל בדעת הרמב"ם¹⁹ שאינו קונה כלל, משום שהמקח בטל מעיקרא.

וכך גם ביאר הגר"א²⁰: דכל החילוק בין קרקע, שתמיד ראויה להחלק, לבין מטלטלין, שפעמים ראויים להחלק ופעמים לא, היא אליבא דהרא"ש והר"ן ודעימה (שהבאנו שיטתם לעיל סעיף י'). זאת משום שהם סוברים שע"ל ונפיק אזוזי לא מבטל מיד את כל המקח אלא עד שעת החזרה²¹, וע"כ אף לשיטת הרא"ש הסובר שהמקח בטל אף על המעות שכבר נתן, מ"מ בדברים ששייך בהם דין חלוקה הרי אינו חוזר כנגד החלק שכבר נקנה. אך לפי שיטת הרמב"ם שע"ל ונפיק מבטל הכל מעיקרא לא שנה בדבר ששייך בו דין חלוקה ולא שנה בדבר שלא שייך בו דין חלוקה לא קנה לגמרי.

אך הב"י כתב שאין זה מוכרח לומר שהרמב"ם חולק על הרא"ש, וז"ל:

"אף על פי שלא חילק בין מקרקעי למטלטלי אין ראיה לומר דלא סבירא ליה דין זה, דהא במקרקעי שייך דין זה, כגון שדה שהיתה פחותה מתשעה קבין או גנה פחותה מחצי קב שאינם ראויים לחלוקה כמו שכתב (שכנים פ"א ה"ד)...".

סיכום שיטות הראשונים

יוצא שיש שלוש שיטות עקרוניות בראשונים בכל המחלוקות שראינו לעיל.

שיטת הר"ן, הנימוק"י והרשב"א –

היכא דעי"ל ונפיק אזוזי המקח לא בטל כל עוד שלא הייתה חזרה של המוכר. לפי שע"ל ונפיק אזוזי הוא רק גילוי מילתא לזה שהמוכר אינו מרוצה מהמקח, אך רק ברגע שהמוכר חוזר בו המקח בטל מעיקרא. כיון שכך כנגד מה שנתן כבר הלוקח בשעת המקח נקנה ואין למוכר רשות לחזור ממנו, וכיון

18. סי' קצ' סעי' יט' מסעיפי הטור.

19. ע"פ דרכו של הגר"א.

20. סימן קצ' סקל"ד.

21. זה לגבי מעות שנתן כבר, אך לגבי מה שעוד לא נתן מתבטל, עי' בדברינו לעיל.

שכך כשהמוכר חוזר בו והלוקח מגבהו מן העידית מיירי רק אמועות ולא אקרקע שבהם הוא כלוקח ומגבהו כשער של עכשיו. ועוד כיון שכל ביטול המקח תלוי בחזרה הרי שרק המוכר יכול לחזור בו ולא הלוקח, שהרי מה שהמוכר עייל ונפיק אזוזי לא ביטל המקח, ואם הלוקח ירצה לחזור בו יאמר לו המוכר שמה שיצאתי ונכנסתי הוא לא משום שרציתי לחזור בי, נמצא שרק המוכר יכול לחזור ולא הלוקח.

שיטת הרמב"ם –

היכא דעייל ונפיק אזוזי המקח בטל מעיקרא, ומה שיש לי צורך בחזרת אחד מהצדדים, הוא רק משום הוצאה מהכח אל הפועל של ביטול המקח ומי שחזר קודם אזי יד השני על העליונה. כיון שכך היכא שהמוכר חזר יד הלוקח על העליונה וגובה מהעידית אף מהקרקע בשער של עכשיו, וכן כיון שהמקח בטל מעיקרא נמצא שכל אחד מהצדדים יכול לחזור בו שהרי המקח כבר נתבטל.

שיטת הרא"ש –

היכא דעייל ונפיק אזוזי המקח בטל, חוץ מהמעות שנתן כבר שבהם המקח לא נתבטל עד שיחזור בו, וכשחזר גם בהם המקח נתבטל מעיקרא, ובשאר הנפ"מ הרי הוא כשיטת הרמב"ם, אלא שיש נפ"מ ביניהם בדין מטלטלים שראויים ליחלק.

פסיקת ההלכה במחלוקת הראשונים

פסק השו"ע בסעיף י':

"המוכר שדה לחבירו באלף זוז, ונתן לו מקצת הדמים, והיה יוצא ונכנס ותובע שאר הדמים, אפילו לא נשאר לו אלא זוז אחד, לא קנה הלוקח את כולה, אף על פי שקנה השטר או החזיק, חזר בו הלוקח, יד המוכר על העליונה, רצה אומר לו: הילך מעותיך, או: קנה מהקרקע כנגד המעות שנתת, ונתן לו מהזיבורית שבה, (וניתן לו כפי השער של עכשיו). ואם חזר המוכר, יד הלוקח על העליונה, רצה אומר לו: תן לי מעותי, או: תן לי קרקע כנגד מעותי, ונטל מהיפה שבה (כשער שפסקו). ואם לא היה יוצא ונכנס ותובע, קנה הלוקח את כולה, ואין אחד מהם יכול לחזור בו, ושאר הדמים עליו כשאר החובות. הגה: וכן אם זקף עליו הנשאר במלוה, אף על פי שיוצא ונכנס אחר הדמים, קנה..."

השו"ע העתיק את לשון הרמב"ם, ובפשטות פסק כמותו בכל המחלוקת דלעיל, אך בהמשך יתבאר שאמנם השו"ע פסק כרמב"ם אך כפי הבנתו בב"י שאין מחלוקת בינו לבין הרא"ש.

זה לשון השו"ע בסעיף יז':

"דין מטלטלין כדין הקרקעות לדבר זה, שאפילו משכן והכניסן לרשותו והמוכר עייל ונפיק אזוזי לא קנה. אלא שבזה יש חילוק במטלטלים אם הוא דבר שאינו ראוי ליחלק, כגון שמכר לו בעל חי ונתן לו קצת מהדמים ועייל ונפיק אזוזי, המקח בטל לגמרי, לפי שאינו ראוי ליחלק והמוכר אינו רוצה להיות שותף עמו. אבל במידי דבר חלוקה הוא, אין המקח בטל אלא כנגד מה שחייב לו".²²

השו"ע כאן פסק כרא"ש, שבמידי דבר חלוקה אין המקח בטל אלא כנגד מה שחייב לו.

היינו שהשו"ע פסק כשיטתו בביאור הרמב"ם, שהרי לשיטתו אין מחלוקת בין דעת הרמב"ם לדעת הרא"ש.

זהו לא כמו שהבין הגר"א בשיטת הרמב"ם שהמקח בטל מעיקרא, וא"כ הרמב"ם והרא"ש חולקים. לדעת הגר"א א"א לפסוק כרא"ש בחד וקרמב"ם באידך.

בדברי הרמ"א צ"ע וכמו שתמה עליו הסמ"ע באריכות רבה, וזו תמצית דבריו:

"ובהיות כן יש לתמוה על מור"ם שכתב... בהחזרת הלוקח... 'שער של עכשיו', ובחזרת המוכר כתב... 'כשער שפסקו': דהוא לא כמאן, דלהרא"ש והטור... כתבו בהדיא בשניהן כשער של עכשיו... ומפירוש הר"ן מוכח... דנותן לו קרקע כשער שפסקו...".

וכן תמה עליו הגר"א דאין לחלק בין חזרת הלוקח לחזרת המוכר.²³

22. ביאור ההבדל בין מטלטלי לבין מקרקעי:

השו"ע הביא כאן את דברי הטור שפסק כרא"ש, והלך בעקבותיו במה שחילק בין קרקע למטלטלי, ובפשטות יוצא שבקרקע תמיד יש דין חלוקה, וכך הבין הסמ"ע שבקרקע תמיד קונה כנגד מעותיו משא"כ במטלטלין. אך לכאורה החלוקה תמוהה, שהרי ראינו בדברי הראשונים (הר"ן, וכן הבנת הב"י ברמב"ם) שגם בקרקע יש חילוק בין קרקע שיש בה דין חלוקה לבין קרקע שאין בה דין חלוקה! ועיין ט"ז, קצות ונתיבות.

23. האחרונים ניסו ליישב דברי הרמ"א עי' בט"ז ובנתיבות, ולא אדון בזה משום שכוונתי במאמר זה היא ביאור השיטות העיקריות בראשונים, כאמור.